

УДК 32:114:911.3

СПЕЦИФІКА КАТЕГОРИЗАЦІЇ ПРОСТОРУ В ГЕОПОЛІТИЦІ

Наталія Лепська

*Запорізький національний університет,
факультет соціології та управління, кафедра політології
вул. Жуковського, 66, 69600, м. Запоріжжя, Україна*

Статтю присвячено з'ясуванню сутності простору з погляду його геополітичного контенту й особливостей сучасної просторової організації світу. Наголошено, що внаслідок зміни суспільно-економічних укладів у межах світового розвитку відбувалося і формування нових рівнів геополітичної спатіальності, що знайшло своє відображення в теоретико-методологічній категоризації простору. Звернуто увагу на необхідність оновлення в осмисленні змістовного навантаження категорії геополітичного простору у співвідношенні з категоріями «геополітична суб'єктність» і «географічний простір».

Ключові слова: геополітика, простір, географічний простір, геополітичний простір, геополітична спатіальність, геополітичні дії, геополітична суб'єктність

Однією із провідних тенденцій сучасного розвитку є трансформація просторових координат світової політики. З кінця ХХ ст. відбувається зміна геополітичного ландшафту світової системи як результат суперечливих взаємодій глобалізаційних і регіоналізаційних процесів, що супроводжуються активним застосуванням цілого спектра технологій геополітичного впорядкування світоустрою. Наразі дослідники відзначають появу нових феноменів його спатіальної (від англ. *spatial* – просторовий, *spatiality* – простір, просторовість) організації, що тільки-но набувають більш-менш чітких дефініцій у науковій царині. Як, наприклад, нове поняття «глобальна регіоналізація» (або «регіоналізація 2.0»), що є своєрідним оксюмороном, оскільки визначає складну та суперечливу природу нового геополітичного явища, де локальне і глобальне співіснують не стільки як такі, що взаємовиключають одне одного, а як такі, що взаємодоповнюють. Тож, глобальна регіоналізація засвідчує факт нового якісного перезавантаження класичних моделей просторової організації життєустрою держав (що були обґрунтовані ще батьками-засновниками геополітики) як ключових акторів геополітичних відносин, формування наднаціональних інтегративних структур, багаторівневе ускладнення горизонтальних та вертикальних спатіальних взаємозв'язків.

Оскільки для нових форматів геополітичної конфігурації світу територіальний чинник наразі поступається своєю значущістю іншим чинникам (наприклад, віртуальним) і часто-густо відходить на задній план, чимало експертів стали взагалі скептично ставитися до географічних детермінант світоустрою. Однак така редуція значно звужує поле геополітичних досліджень, навіть більше, спричиняє суттєві похибки в їхній праксеологічній компоненті, адже тут має йтися про зміну оптики категоризації геополітичного простору, оскільки «віртуальність нинішніх цивілізацій усе ще зневажливо мала порівняно з їхньою матеріальністю, тому традиційні географічні імперативи зберігають провідну роль у системі геополітичних обумовленостей» [1, с. 17]. Тому категорія простору, що є загалом засадничою для геополітики, потребує переосмислення і «перезавантаження». Адже, з одного боку, варто враховувати вихід людства на нові формати соціально-економічних

укладів, що спричиняє водночас і зміни цивілізаційної спатіальності. Проте, з іншого боку, є ризик потрапити в методологічні пастки, коли заперечуються минулі моделі просторової організації, відбувається своєрідне зачаровування сучасними трендами спатіальності та їх майбутніми мейнстрімами, внаслідок чого спостерігається ігнорування базових фундаментальних підвалів науково-теоретичної і праксеологічної структури геополітичної спатіальності, а отже, цілісне її сприйняття набуває спрощеного розуміння.

Метою нашої статті є з'ясування особливостей категоризації простору в геополітичному вимірі в предметному контексті як концептуальних положень класичної геополітики, так й сучасних її напрацювань, розвитку «суттєвого», що ними позначено.

Класична геополітика (Ф. Ратцель, Р. Челлен, А.Мехен, Г. Маккіндер, К. Гаусхофер та ін.) пропонувала осмислення простору головним чином у термінах матеріального сприйняття світу, місцерозташування та фізичної території. Бралися до уваги передусім фізико-географічні об'єкти, тому інтерпретація геополітичного простору фундаторів геополітики більше тяжіла до географічного простору. Оскільки вже Н. Спайкмен запропонував «м'який», ліберальний підхід, стверджуючи, що географія не визначає, а створює умови та пропонує можливості, тому просторові чинники недоцільно вважати такими, що детермінують, адже вони лише обумовлюють. Сучасна ж геополітика остаточно вийшла за межі однорівневого й одновимірного розуміння геополітичного простору. Найбільш вагомими успіхами в цьому контексті властиві західній геополітиці, що засвідчується в роботах І. Валерстайна, Р. Мансбаха, Дж. Розенау, Дж. О'Тоала, Й. Фергюсона й інших. Проблематика геополітичної спатіальності знайшла значне висвітлення в публікаціях російських дослідників І. Бусигіної, Ж. Заде, Д. Замятіна, В. Колосова, Н. Комлевої, І. Мігіна, І. Окунева, С. Переслегіна, К. Плешакова, М. Стрежневої, О. Тинянової, В. Цимбурського, О. Шарапова й інших, що не завжди осмислюється українською геополітикою з позицій національних інтересів. Сучасна вітчизняна геополітика знедавна теж спрямувала фокус уваги на необхідність вивчення геополітичного простору як вкрай перспективного об'єкта з огляду на кардинальні зрушення в системі світоустрою, його прогностичних моделей, а також протистояння геополітичній експансії й агресії. Тут відзначимо конструктивний науковий пошук С. Андрущенко, С. Внучко, Т. Ігнатєвої, Р. Матвієнка. Дослідження геополітичного простору наразі має спорадичний характер і його цілісна концептуалізація ще в процесі активного розроблення; навіть більше, це актуалізується військовим конфліктом на Сході України, який варто досліджувати саме у вимірі геополітичної спатіальності.

Вочевидь, плуралізм інтерпретацій геополітичного простору пояснюється складністю цієї категорії в онтологічному та гносеологічному аспектах, існуванням цілого спектра дослідницьких підходів, як-от системного, комунікативного, неінституційного, структурно-функціонального, а також наявністю різноманіття об'єктів дослідження в межах геополітичного простору, які мають інституційно-організаційну, діяльнісну, процесуальну й іншу природу. Вважаємо, що геополітичний вимір простору надає цьому феномену характер *обґрунтованої складності*, у розумінні якої доречно звернутися до її осмислення М. Лепським [2]. Отже, складність варто операціоналізувати, зважаючи на етимологію цього слова, що походить від слів «склад», «складати», «складення». Складність може бути представлена принаймні у двох різновидах: статична та динамічна. У першому разі вона репрезентується як сукупність великої кількості різноманітних елементів у структурі, де кожний із них має своє конкретне місце. Динамічна ж складність передбачає, що кожний елемент набуває безлічі різних станів і зав'язків, до того ж елементів може бути і небагато, але багато зав'язків – динамічних – між ними. Складність – це властивість об'єктивно

існуючого предмета (або сукупності предметів, процесів), атрибутом якого є багатоелементність і багаторівневість структури, якій притаманні багатоманітність зав'язків і поліваріативність відносин (функціонування, поведінки та розвитку), емерджентність як міра об'єднаності у зв'язаності та послідовності. Крім того, складність виявляється через суб'єкт-суб'єкт-об'єктні відносини в здійсненні принципу максимізації інформативності виявлення суттєвих зав'язків.

Екстраполюючи таке розуміння складності в категоризації геополітичного простору, зазначимо його відмінність: він не є просто статичним атрибутом держави як політично організованого суспільства (або інших суб'єктів політики) та сукупністю певних кількісних територіально-географічних параметрів, що надані державі окультуреною природою. Це, передусім, якісний, динамічний та інтегративний феномен, що є результатом системно організованих багаторівневих складних взаємозв'язків і взаємодій суб'єкт-суб'єкт-об'єктного типу, у межах яких спостерігаються різноманітні взаємовідносини між геополітичними суб'єктами (окремими державами, альянсами держав, недержавними акторами тощо) щодо розподілу/перерозподілу геополітичного простору (об'єкта), зміни форм і масштабів владного контролю над ним тощо. Варто наголосити на тому, що доволі часто можна зустріти в різноманітних наукових публікаціях трактування геополітичних взаємодій у двосторонньому суб'єкт-об'єктному форматі, де суб'єктом зазвичай виступає певна держава, яка чинить домінацію над іншою/іншими, що розглядається як об'єкт. Проте таке трактування геополітичних взаємодій, на наш погляд, є методологічно некоректним і, вочевидь, спрощеним. Адже базовою характеристикою суб'єкта (як наукової категорії) є те, що він здійснює практичну діяльність (пізнає, перетворює, відтворює, комунікує тощо), якій властиві цілепокладання (є основною ознакою діяльності), раціональність (позараціональність стосується об'єкта), вольове ставлення до навколишнього світу, а також творчий характер (як протилежне рутинності).

Тому, з науково-методологічного погляду, неправильно вважати, що держава, яка зазнає на собі домінацію, або до якої застосовуються технології геополітичної гегемонізації з боку іншої держави, просто пасивно на це реагує та взагалі не діє, і є об'єктом геополітичних взаємодій. У будь-якому разі вона чинить опір, вона намагається діяти, щоб не поступитися своїм суверенітетом, не втратити свою територію, народ і не припинити, врешті-решт, своє існування. Питання лише в масштабі асиметричності таких взаємодій і силі цього спротиву. Тож, на наш погляд, має йтися про *ступінь геополітичної суб'єктності* цієї держави. Держава як організоване суспільство є реальним суб'єктом, дії якого мають на меті збереження (а в кращому разі навіть прирощення) власного ресурсного потенціалу (за рахунок об'єкта, а саме геополітичного простору, його різноманітних компонентів), підвищення свого геополітичного статусу та й, власне, ступеня геополітичної суб'єктності. На нашу думку, геополітичну суб'єктність держави варто визначати як здатність її цілеспрямовано та відповідально діяти на засадах суверенності та певної автономії в процесі освоєння геополітичного простору. Водночас потрібно розрізнити суб'єктність (суб'єктний) і суб'єктивність (суб'єктивний): суб'єктність як характеристика активності може трактуватися як діяльнісно-перетворювальний спосіб існування та розвитку держави, а суб'єктивність є базовою категорією існування людської реальності.

Отже, простір у геополітиці як динамічна складність категоризується з акцентом на його «ф'ючерсну» компоненту, виконуючи функції стратегічного характеру в забезпеченні відповідного ступеня геополітичної суб'єктності держави щодо впливу на перебіг майбутніх геополітичних подій. Таке розуміння геополітичного простору як якісної, динамічної та інтегративної системи організованих багаторівневих складних взаємозв'язків і взає-

модій суб'єкт-суб'єкт-об'єктного типу відрізняє його від географічного простору. Тому, осмислюючи категоризацію геополітичного простору, варто співвідносити його в методологічному аспекті з географічним простором.

Предметне поле феномена географічного простору науково відрефлексоване. Наявний дискурс усвідомлення географічного простору визначає «загальний знаменник» практично всіх дефініцій у тлумаченні його (географічного простору – *Н. Л.*) як сукупності фізичних відносин між географічними об'єктами або системами, як порядку взаєморозташування цілісних географічних систем та їхніх різнорідних елементів, що розвиваються в часі тощо. Час (географічний – *Н. Л.*) трактується як сукупність відносин координатії та тривалості станів різнорідних елементів і систем, що змінюють одне одного. Тож, географічний простір розуміється як об'єктивна даність, і суб'єктна детермінація тут зведена нанівець на відміну від геополітичного простору, що є таким, а також утворюється, змінюється та розвивається завдяки діяльнісному втручання суб'єктного чинника в простір об'єктивної реальності.

Якщо структура «простір – час» є обумовленістю географічних процесів, явищ та подій, то, ймовірно, обумовленістю геополітичного світу, усього, що відбувається в його межах, є структурна тернарність «простір – час – суб'єкт». Кожний компонент геополітичного простору обумовлений особливим перебігом свого еволюційного розвитку, природою елементів, що його складають, а також характеризується кризь призму онтологічної (як спосіб існування), гносеологічної (як спосіб мислення), аксіологічної (як спосіб оцінювання, визначення цінностей), праксеологічної (як спосіб дій), комунікативної (як спосіб передачі інформації та спілкування) модальностей у підсумку дій конкретного геополітичного суб'єкта. Компоненти геополітичного простору не просто є певною сукупністю або сусідять між собою, а щільно взаємодіють, утворюючи просторові взаємозв'язки та взаємозалежності.

Унаслідок складної взаємодії компонентів геополітичного простору формуються вертикальні та горизонтальні зв'язки. Водночас вертикальні зв'язки обумовлюються передусім ступенем впливу та ресурсним навантаженням цих компонентів, а горизонтальні зв'язки визначаються їх територіальним взаєморозташуванням і об'єктивними чинниками фізико-географічної детермінації. Суміщення цих зв'язків спричиняє утворення особливих просторових структур і просторових систем. Отже, геополітичний простір, з одного боку, немов би «вбирає» в себе простір як об'єктивну реальність (фізико-географічну), межі якої є не статично усталеними, а такими, що динамічно розвиваються. З іншого боку, геополітичний простір є «усвідомленим» простором, є певною впорядкованістю з відповідним структурно-функціональним навантаженням, що постійно зазнає активного суб'єктного впливу. У першому разі в освоєнні геополітичного простору домінують соціальні практики, що ґрунтуються на біосоціальних засадах політичних взаємодій, спрямованих передусім на задоволення вітальних потреб суспільства. У другому разі соціальні практики освоєння геополітичного простору набувають соціобіологічного та безпосередньо соціального характеру взаємодій, що регулюються державою як формою суспільної організації та політичним інститутом; взаємодії тут спрямовані вже на задоволення більш високих соціальних потреб, тому і геополітична спатіальність «примножується», оскільки до її географічного складника додаються й інші просторові рівні (економічний, інформаційно-ідеологічний, віртуальний та інш.).

Відомо, що географічний простір як складний планетарний простір містить просторові стани всіх сфер географічної оболонки (літосфери, гідросфери, атмосфери, біосфери) та їх можливих перетинань. Він є фундаментальною основою безпосереднього прожи-

вання та життєдіяльності суспільства, виконує низку важливих екзистенційних функцій. А саме: є місцем фізичного мешкання, захисту, розташування необхідної інфраструктури, джерелом ресурсів, уможливаючи в такий спосіб формування різноманітних типів суспільно-економічної організації та державотворення. Але «фізико-географічні об'єкти самі собою не існують в міжнародних та інших соціальних відносинах, доки їх використання не організовано людиною і не співвіднесене нею з державою та/або системою держав» [3, с. 25]. Отже, організація території (як основного відчутного елемента географічного простору) та «творення» геополітичного простору є доволі тривалим, еволюційним процесом, упродовж якого виникають різноманітні його рівні внаслідок змін соціально-економічних укладів суспільного розвитку. Простори (зокрема і геополітичний) виникають у політичній практиці тоді, коли території поділені, а держави вимушені переходити від екстенсивного освоєння територій до інтенсивних шляхів і форм їх використання [3, с. 25]. Варто зауважити, що природні та політичні кордони тут в жодному разі не локалізують дії держав, адже вони можуть мати місце далеко за їхніми межами. Тобто відбувається розподіл і перерозподіл владного освоєння та контролю геополітичного простору, водночас цей процес має динамічний характер.

Як слушно зазначає М. Косолапов, простором є та частина організаційної надбудови над територією, де певні просторові форми та відносини не просто присутні час від часу, а й утвердилися на повсякденній основі [3, с. 28], надаючи можливість вибудовуватися та відтворюватися певним соціально-політичним практикам. Геополітичний простір не є винятком у цьому контексті. Адже йому дійсно притаманна висока динаміка організаційних дій із боку держав як провідних інститутів загального соціально-фізичного та, зокрема, геополітичного освоєння територій для забезпечення своєї життєздатності та життєдіяльності. І. Бусигіна й І. Окунев взагалі стверджують, що в сучасному світі взаємодіють не держави як «точки» у системі міжнародних відносин, а простори, оскільки кожна держава має просторові характеристики, що є надважливим для великих держав, які територіально протяжні, навіть більше, взаємодії між державами загалом є просторовими [4]. На нашу думку, держава, виконуючи функцію організації суспільства, співвідносить і організовує простори та їх різноманітні виміри. Організаційна взаємодія в межах пари «держава – простори» є двосторонньою, тому вона змушує державу погоджувати між собою просторові формати організації життя свого народу (у нашому разі через геополітичний вимір).

До речі, у геополітичному дискурсі вживаються навіть такі поняття як, наприклад, «мережева держава», «держава-комплекс», «корпорація-держава», якими теоретично легітимізується феномен спатіальності держав. Поява нових акторів геополітичних процесів, які наділені майже тими ж функціями, що і держава-нація, засвідчує багаторівневість і багатфакторність геополітичних взаємодій, перехід на постіндустріальну стадію розвитку людства. Боротьба за ресурси переміщується з географічного простору в простір нетериторіальний (економічний, інформаційно-ідеологічний, медійний, когнітивний, кібернетичний тощо). Отже, геополітичний простір змінюється по своїй суті, що вимагає осучаснення в осмисленні даної категорії.

Резюмуючи, зазначимо, що тривалий процес категоризація геополітичного простору є своєрідним відгуком на еволюційні зміни суспільно-економічного розвитку та державотворення від індустріальної стадії до постіндустріальної або смарт-цивілізації. Тому геополітичний простір має розумітися як якісна, динамічна й інтегративна система організованих багаторівневих складних взаємозв'язків і взаємодій суб'єкт-суб'єкт-об'єктного типу. Масштаби та ступінь освоєння геополітичного простору прямо корелюються зі ступенем геополітичної суб'єктності держав як провідних акторів геополітичних процесів і

відносин у конкуренції за ресурси подальшого розвитку. Геополітичний простір акумулює кількісний і якісний потенціал безпрецедентної синергії щодо можливостей форматування або переформування світоустрою залежно від масштабів і ступеня потужності його суб'єктів та/або самоорганізації внаслідок хаосу геополітичних зрушень.

Список використаної літератури

1. Переслегин С. Самоучитель игры на мировой шахматной доске. – М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2005. – 619 с.
2. Лепский М. Этимологическое поле и определение сущности понятия «сложность». – Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя, 2014. – Вип. 32. – С. 82–88.
3. Косолапов Н. Пространства глобального мира и его международные регионы. Транснациональные политические пространства: явление и практика / отв. ред. М. Стржењева. – М.: Издательство «Весь Мир», 2011. – С. 15–73.
4. Бусыгина И., Окунев И. Пространственное распределение силы и стратегии государств, или что и как объясняет геополитика. – Полис. Политические исследования. – 2014. № 2. – С. 106–123.

SPECIFICITY OF CATEGORIZATION OF SPACE IN GEOPOLITICS

Natalia Lepskaya

*Zaporozhye National University,
Faculty of Sociology and Administration, Department of Political Science
Zhukovsky str., 66, 69600, Zaporozhye, Ukraine*

The article is devoted to clarify in the essence of space from the point of view of its geopolitical content and features of the modern spatial organization of the world. It is noted that as a result of changing socio-economic structures with in the framework of world development, new levels of geopolitical spatiality also took shape, which was reflected in the theoretical and methodological categorization of space. Attention is drawn to the need for renewal of the category of geopolitical space in the interpretation of the semantic load in relation to the categories of “geopolitical subjectivity” and “geographical space”.

Key words: geopolitics, space, geographical space, geopolitical space, geopolitical spatiality, geopolitical agency, geopolitical subjectivity.